

Teloorgang van een taal

Jiddisj in het negentiende-eeuwse Koninkrijk der Nederlanden (I)

Bart Wallet

‘Wanneer men thans de Joodsche bevolking van Nederland in de Nederlandsche taal hoort spreken, dan zou men niet kunnen gelooven, dat tot ongeveer het midden van de 19e eeuw het gebruik van het Nederlandsch onder de Joden in ons land nog zeer beperkt was.’ Zo constateerde de Haagse amateur-historicus Desiré Samuel van Zuiden in 1930. ‘Wel is nog onder de groote massa van de Joodsche bevolking,’ vervolgde hij, ‘vooral in Amsterdam, het gebruik van woorden uit het Jiddisch of Hebreuwsch inheemsch, en zelfs ontkomt men in de betere kringen – maar dan binnenskamers – daaraan niet geheel, als vaststaand mag toch wel worden aangenomen, dat alle Nederlandsche Joden het Nederlandsch kunnen spreken en schrijven.’ Die ontwikkeling was snel gegaan, want als man van ‘middelbaren leeftijd’ moest hij erkennen, ‘dat in onze jeugd het gebruik van het “Jiddisch” vooral onder de lagere standen nog vrij algemeen was.’¹

Wat Van Zuiden (1881-1941) in zijn jonge jaren meemaakte, was de eindstrijd tussen het Jiddisj en het Nederlands. Een strijd die in de negentiende eeuw diepe sporen trok in de joodse gemeenschap. Des te opmerkelijker is het dat hier tot dusver nauwelijks onderzoek naar is gedaan. De langzame verdwijning van het Jiddisj komt slechts hier en daar in het kader van bredere onderzoeken, met name naar het joods onderwijs, ter sprake. Dit artikel geeft een eerste aanzet tot de studie van het Jiddisj in het negentiende-eeuwse Koninkrijk der Nederlanden. Daarbij zal de focus gericht zijn op het beleid van de overheid en de implicaties daarvan voor het joodse leven. Wat bewoog de overheid tot het tegengaan van het Jiddisj en hoe werd hierop binnen de joodse gemeenschap gereageerd?

In een tweetal artikelen zullen we antwoord op deze vraag proberen te geven. Na de wortels van het taaldebat in de Bataafs-Franse periode te hebben verkend, zullen twee speerpunten van de taalpolitiek bestudeerd worden: het joods onderwijs en

het preken in de landstaal. In het tweede artikel zal de tweede helft van de negentiende eeuw centraal staan. Vervolgens worden uit de debatten over het Jiddisj tussen voor- en tegenstanders de verschillende argumenten geanalyseerd. Enkele voorlopige conclusies zullen het geheel besluiten.

Bataafse initiatieven

De Asjkenazische gemeenschap in Nederland was sinds haar ontstaan Jiddisjtalig. De taal was door de Duitse en vervolgens Poolse joden meegenomen naar de Republiek. In de loop van de tijd ging het Jiddisj van de Nederlandse joden zich echter steeds meer onderscheiden van het Jiddisj dat elders gesproken werd. Sinds het midden van de zeventiende eeuw zijn daarvoor aanwijzingen. Het Jiddisj werd zowel door het Nederlands als het Duits beïnvloed.²

In de achttiende eeuw is er sprake van een kleine elite die Nederlands spreekt, en een veel groter deel van de joodse gemeenschap dat voldoende Nederlands beheerst om zich verstaanbaar te maken in contacten met niet-joden. De interne taal voor vrijwel de gehele gemeenschap bleef het Jiddisj, terwijl de kennis van het Nederlands gebrekkig bleef. Natuurlijk werd binnen het religieuze domein van sjoel en beet hamidrasj ook het Hebreuws en Aramees gehanteerd. De ‘Joodsche Natie’ in de Republiek was met recht een meertalige gemeenschap, waarbij iedere gehanteerde taal haar eigen register had: Jiddisj als interne taal, Nederlands als externe taal en Hebreuws en Aramees als religieuze talen.³

Dat de taal van de asjkenazische gemeenschap ter discussie kwam te staan, had ruwweg twee oorzaken, een politieke en intellectuele. De eerste oorzaak, de politieke, houdt verband met het uitroepen van de Bataafse Republiek en het uitvaardigen van het emancipatiedecreet in 1796, waarmee de joden volwaardige en gelijkberechtigde burgers werden. Deze politiek-juridische verandering, waarmee het oude semi-autonome stelsel van de ‘Natie’ kwam te vervallen,

Moses Mendelssohn

hield in dat de joden onderdeel werden van de Nederlandse samenleving. Beheersing van de landstaal was een van de belangrijkste instrumenten om dit handen en voeten te geven. Het Jiddisj was daarbij een vervelende sta-in-de-weg.

De tweede oorzaak is vooral een intern-joodse. De intellectuele joodse elite, die, aangesproken door het gedachtegoed van de Verlichting, zich rond de persoon van Moses Mendelssohn (1729-1786) verzamelde, was weinig ingenomen met het Jiddisj. De Berlijnse *haskala* (*haskole* in het Jiddisj) beschouwde het Jiddisj als een belemmering voor *Bildung*, omdat het geen pure taal zou zijn, zoals het Duits en het Hebreeuws. Of, in Mendelssohns eigen woorden: ‘*Ich fürchte, dieser Jargon hat nicht wenig zur Unsittlichkeit des gemeinen Mannes beigetragen, und verspreche mir sehr gute Wirkung von dem unter meinen Brüdern seit einige Zeit aufkommenen Gebrauch der reinen deutschen Mundart.*’ Jiddisj was een *Vermischung der Sprachen*, men zou slechts *rein deutsch, oder rein hebräisch* moeten spreken.⁴

Felix Libertate

Ook een kleine groep binnen het Nederlandse jodendom wist zich aangesproken door de ideeën van de Berlijnse *maskiliem*. Zij verenigden zich in het genootschap ‘Felix Libertate’, waaraan overigens ook enkele prominente christenen deelnamen. Deze verlichte groep zette zich onder meer in om het Jiddisj terug te dringen en het Nederlands te bevorderen. Veel van hun ideeën konden deze heren pas verwezen-

lijken toen conflicten binnen de Amsterdamse *kehila* tot een scheuring hadden geleid, waarbij een vooruitstrevende *Naje Kille* naast de traditionele *Alte Kille* kwam te staan. In de *Naje Kille* werden alle publieke afkondingen in het Nederlands gedaan en werd in het Nederlands gepreekt.

De *Naje Kille* bleef naar verhouding een kleine groep binnen het Amsterdamse jodendom. Om nieuwe aanhang te winnen en haar positie tegenover de *Alte Kille* te verdedigen lanceerde zij een polemische serie pamfletten, onder de titel *Diskoersen*. Opvallend is dat deze pamfletten in het Jiddisj verschenen – de taal die de verlichte joden juist wilden terugdringen. Het grootste deel van de Amsterdamse joodse gemeenschap kon echter geen Nederlands lezen, en daarom was het Jiddisj de enige taal waarin propaganda bedreven kon worden. De *Diskoersen* werden een groot succes. Aangestoken door de populariteit startte de *Alte Kille* een rivaliserende serie *Diskoersen*, waarin juist het gelijk van de *Alte Kille* werd verdedigd en de afgescheiden gemeente als nieuwlichterij in de hoek werd gezet. In deze pamfletten speelde ook het taaldebat een rol. Zo werden de pogingen van de *Naje Kille* om het Nederlands te introduceren in de pamfletten van de *Alte Kille* met onbegrip begroet:

ווא פֿאהר זענין מיר דען יהודים? מיר
אונטר אננדר מוזין יהודת ריידן. אָ, ווי
שיין שטיהט דש, ווען מן אין שול בייא
אננדר שטיהט אונ' שמוהזין האללענדש!

Waarom zijn we anders joden? Wij onder elkaar moeten Jiddisj spreken. Het zou me wat moois zijn als men in de synagoge met elkaar Nederlands stond te praten!⁵

Een unieke kans ontstond voor de joodse verlichters toen zij sleutelposities in handen kregen in de door de overheid opgelegde centrale organisatie voor het Bataafse jodendom: het Opperconsistorie. Vanaf 1808 ijverde dit orgaan voor de emancipatie van de joodse gemeenschap, waarvan het tegengaan van het Jiddisj een belangrijk onderdeel uitmaakte. Koning Lodewijk Napoleon speelde hierin een voorname rol. Hij wilde de ar-

moede van de joodse gemeenschap tegen gaan door haar startpositie op de arbeidsmarkt te verbeteren: hiertoe diende het aanleren van de Nederlandse taal. Om dit doel te bereiken werden door het Opperconsistorie verschillende maatregelen bedacht. Gedachtig de enorme invloed van Mendelssohns *Bioer* (een bijbelvertaling in het Duits in Hebreeuws schrift) op de verspreiding van het Duits onder de joden in het buurland, werd eenzelfde idee Lodewijk Napoleon aangereikt. Die vaardigde vervolgens een decreet uit waarin hij de komst van de joodse bijbelvertaling in het Nederlands aankondigde en het gebruik daarvan – nadat die vertaling klaar zou zijn – verplicht stelde. Als motivatie van dit besluit verklaarde de Hollandse koning:

Willende krachtadig medewerken, om uit den weg te ruimen al het gene de civilisatie onder het gros onzer Israëlitische Onderdanen kan hinderlijk zijn; en in aanmerking nemende dat het maar al te zeer verwaarloosd gebruik der Hollandsche Taal onder hen dient bevorderd, en dat der zoogenaamde Joodsche Taal afgeschaft te worden.⁶

Andere beleidsmiddelen in de strijd tegen het Jiddisj waren het verplicht stellen van het gebruik van het Nederlands bij publieke bekendmakingen in de synagoge en bij het schrijven van de notulen van de joodse gemeenten. Ook werd van (opper-)rabbijnen en onderwijzers verwacht dat zij Nederlands zouden kunnen lezen en schrijven. Al deze maatregelen waren – op de korte termijn althans – weinig succesvol. Velen binnen de joodse gemeenten verzetten zich tegen het Nederlands in de synagoge of verstonden dat niet. Daartoe moest het Opperconsistorie bijdraaien en toestaan dat het Jiddisj voor niet specifiek religieuze bekendmakingen in gebruik zou blijven. De onderwijzers en rabbijnen, die veelal afkomstig waren uit Polen of Duitsland, beheersten nauwelijks het Nederlands. Dit kon onmogelijk van de ene op de andere dag veranderd worden. Ook de bijbelvertaling stierf een vroege dood. Door de politieke wisseling van de macht, waarbij het Koninkrijk Holland werd geannexeerd door Frankrijk, werd het vertaalproject gestaakt. De Franse gouverneur

Lebrun zag weinig in een vertaling van de ene dode taal in de andere!⁷

Nederlandse taalpolitiek

Wat er ook veranderde na de Franse nederlaag en de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden, niet de politiek ten aanzien van de joodse gemeenschap. Hoewel hier en daar geluiden te horen waren die de joden het burgerrecht wilden ontnemen, bleven de emancipatiemaatregelen gehandhaafd. Ook de centralisatie van de joodse gemeenschap werd voortgezet. Het Opperconsistorie (1808-1810) en haar opvolgers, de regionale Consistories (1810-1813), waren verdwenen, maar werden vervangen door de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëliten (1814-1870).⁸ Dit lichaam fungeerde als intermediair tussen de Nederlandse overheid en de joodse gemeenschap en maakte onderdeel uit van het Ministerie voor Hervormde Eredienst enz. De Hoofdcommissie bestond uit joodse notabelen uit de grote steden in het westen des lands: Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. De Haagse leden vormden het dagelijks bestuur en drukten hierdoor een sterk stempel op het beleid. Uniek was dat de sefardiem en de asjkenaziem samengebracht waren in dit vertegenwoordigende lichaam.

De Hoofdcommissie had als taak de besluitvorming aangaande de joodse gemeenschap voor de minister voor te bereiden en de uitvoering van diens besluiten te begeleiden. In de praktijk nam de minister de adviezen van de Hoofdcommissie vrijwel ongewijzigd over, behalve als het kwesties betrof waarbij overheidsfinanciën waren vereist. Doordat de Hoofdcommissie ook verantwoordelijk was voor de uitvoering van het beleid, had zij grote invloed op het Nederlandse joodse leven. Van het beleid van de grote *kehilot* tot ruzies in de kleinste *killes* was de Hoofdcommissie betrokken. Een uitgebreid netwerk van corresponderende leden in de provincie zorgde voor adequate informatie en fungeerde tevens als ‘de lange arm’ van de Hoofdcommissie. De corresponderende leden waren verantwoordelijk voor de naleving van de overheidsbesluiten (lees: besluiten van de Hoofdcommissie) in de regionale ressorten.

De Hoofdcommissie speelde een cruciale rol bij de bestrijding van het Jiddisj in

Nederland. Haar beleid kan gekarakteriseerd worden met de steekwoorden centralisatie en nationalisering. De centralisatie hield in dat alle joodse gemeenten en religieuze functionarissen in een organisatie werden ondergebracht, waarop de overheid en de Hoofdcommissie toezicht konden houden. De betekenis van de centralisatie voor de taalpolitiek was hierin gelegen dat de Hoofdcommissie nu de controle over het joods onderwijs kreeg en de mogelijkheid om (financiële) sancties te treffen tegen onwillige *killes* of personen.

De nationalisering van de joodse gemeenschap maakte onderdeel uit van een breder overheidsbeleid, waarbij gestreefd werd naar een eenduidige nationale identiteit voor alle burgers van het Koninkrijk (dat tot 1830 ook de zuidelijke Nederlanden omvatte). Hiertoe werden nationale mythes geschapen en werd een Oranjecultus gecreëerd, die samenbindend moesten werken onder de Nederlandse bevolking. Tevens werd hard gewerkt aan de integratie van de diverse bevolkingsgroepen in de Nederlandse samenleving. Het gewestelijk particularisme, dat in de Republiek hoogtij had gevierd, en de langdurige scheiding van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden, hadden tot gevolg dat de inwoners van het nieuwe Koninkrijk vooral een lokale en regionale identiteit hadden. Men voelde zich veeleer Fries, Brabander of Hollander dan Nederlander. De overheid, onder aanvoering van koning Willem I, beschouwde het als haar taak om al die regionale groepen tot een natie te vormen. Daartoe werd de Nederlandse taal als een geschikt middel beschouwd. Door middel van een taalpolitiek werden dialecten tegengegaan en werd een ‘Algemeen Beschaafd Nederlands’ aan iedereen opgelegd.⁹ Het Jiddisj, dat werd beschouwd als een verbasterde vorm van het Duits, werd daarbij evenzeer getroffen als bijvoorbeeld het Fries.

Beschavingsoffensief

Deze taalpolitiek liep parallel aan een beschavingsoffensief. De verlichte elites in het Koninkrijk wilden het volk opvoeden tot beschaafde en deugdzame burgers. Beroepsopleidingen voor ‘minvermogenden’, onderwijs op armenscholen en preken in kerken en synagogen werden als middelen gebruikt

om dit doel te bereiken.¹⁰ Ook de joodse gemeenschap werd onderdeel van dit offensief, waarbij de overheid samenwerkte met de joodse verlichte elite – die onder meer een groot deel uitmaakte van de Hoofdcommissie.

Dat de Hoofdcommissie evenmin als haar voorgangers, het Opperconsistorie en de regionale consistories, sympathiek tegenover het Jiddisj stond, bleek al spoedig na haar oprichting. Toen in 1816 de kerkbestuurder van de joodse gemeente te Luxemburg, de heer Godchaux, een Jiddisje brief naar de Hoofdcommissie schreef, kreeg hij antwoord in het Frans. Want ‘*il est defendu de correspondre, verbaliser, publier [...] qu’en idiome hollandais ou national*’. Voor Luxemburg kon echter een uitzondering gemaakt worden, men mocht ook Frans of Duits schrijven, mits dat met Latijnse letters gebeurde. De besluiten van de Hoofdcommissie zouden voor de Luxemburgse gemeente in het Frans vertaald worden, zo besloot de Hoofdcommissie.¹¹

Dat Luxemburg niet de enige *kehila* was die moeite had met het Nederlands, bleek spoedig daarna. De joodse gemeente Sittard schreef namelijk een Hebreeuwse brief naar de Hoofdcommissie. De secretaris van de Hoofdcommissie, Samuel Elias Stein, besloot de brief niet te beantwoorden en zo duidelijk te maken dat de Hoofdcommissie niet in het Jiddisj of Hebreeuws correspondeerde. Dat hij het wel degelijk kon lezen, blijkt uit het feit dat de Luxemburgse gemeente wel een antwoord ontving. Na een maand kwam een brief binnen in gebrekkig Nederlands van Moijzes Herzdal, de leider van joods Sittard: ‘UE hebt mijnen brief niet beantwort ter oorsaeke, dat ick op de Hebreische Tael Geschreven hadde, soo versoeke my hierin te excuseren, en koome UE op nederlands te schrijven, te weten, aengaende onze Synagog en gantze regering [...]’. Dezelfde schikking als met Luxemburg werd nu aan Sittard voorgesteld: ‘Het is ons voorgekomen uit u schrijven dat de hollandsche taal in u contryen moeylyk verstaan wordt; Edog volgens bevel van ’t gouvernement dient in de landstaal gecorrepondeert te worden. Het eenigste wij tot u hulpe kunnen doen is alle de reeds genomene besluiten u in de fransche taal vertaald te zenden [...]’.¹²

Om ervoor te zorgen dat dergelijke brieven in de toekomst niet meer gestuurd zouden hoeven worden, moest de Hoofdcommissie er voor zorgen dat het Nederlands breder verspreid raakte onder de joodse gemeenschap. De twee belangrijkste beleidsinstrumenten van de Hoofdcommissie waren daarbij het joodse onderwijs en het preken in de landstaal. Deze beide terreinen zullen vanuit het gezichtspunt van het Jiddisj nu wat nader bekeken worden.

Joods onderwijs

In 1817 werd een koninklijk besluit uitgevaardigd met betrekking tot het joodse onderwijs. In de aanloop hiernaar toe waren tal van rapporten opgesteld over de toestand op de joodse scholen. De commissaris-generaal (niet veel later werd die term vervangen door ‘minister’) Repelaer van Driel constateerde uit deze rapporten dat de meeste klachten betrekking hadden op het Jiddisj, ‘een ellendig, verbasterd hoogduitsch, ’t geen meer dan eenige andere oorzaak heeft medegewerkt om de Israëlieten als leden der burgerlijke maatschappij van alle andere Ingezetenen der Nederlanden geheel te isoleren. In landen toch, waar deze wartaal niet in gebruik is, vindt men ook deze voor de beschaving zoo nadeelige afzondering in veel mindere graad.’¹³ Weinig verbazingwekkend dus, dat het koninklijk besluit uiteindelijk bepaalde: ‘dat het onderwijs in het zuiver hebreuwsch en hollandsch, met uitsluiting van de basterd joodsche taal, zal moeten worden gegeven.’¹⁴

Om de naleving van deze maatregelen te controleren, werden rabbijn-inspecteurs benoemd. Iedere opperrabbijn diende toezicht te houden op de religieuze inhoud van het onderwijs. Daartoe kreeg hij een apart honorarium, waarvan de hoogte afhing ‘naar mate van den ijver, waarmede zij ten behoeve dezer scholen, bijzonder tot de beschaving der jeugd en de bevordering van de beoeffening der Nederduitsche taal zullen hebben medegewerkt.’¹⁵ De Hoofdcommissie stuurde op haar beurt deze inspecteurs aan. In de jaren dertig werd het toezicht meer gecentraliseerd. Vanaf 1836 bezocht de inspecteur voor het algemene onderwijs, de heer Wijnbeek, ook de joodse scholen, waarbij het zijn opdracht was het maatschappelijk onderwijs te doorlichten. Hij

lette met name op de uitspraak van het Nederlands, de gebruikte schoolboeken en de invoering van de moderne klankmethode van Prinsen. Wat dat laatste betreft, kon hij tevreden zijn.¹⁶

De Hoofdcommissie ging bij de terugdringing van het Jiddisj uiterst behoedzaam te werk. Anders dan de kloeke taal van het koninklijk besluit uit 1817 doet vermoeden, bleef het Jiddisj lange tijd getolereerd als onderwijstaal. Dat liet de Hoofdcommissie bewust gebeuren. In 1818 stelde zij al dat het onmiddellijk invoeren van het godsdienstonderwijs in het Nederlands onmogelijk was, ‘wegens het momenteel gebrek aan geschikte onderwijzers, de vereischte boeken, en bekwame leerlingen.’ Daar de ‘dadelijke toepassing en invoering van deze maatregel moeilijk voorkomt en een oponthoud of verwaarloozing van de godsdienstige of leerstelling ten gevolge zou hebben’, besloot de Hoofdcommissie, ‘dat het onderwijs op alle israëlitische godsdienstscholen of in het Hebreuwsch of in het Nederduitsch *zodra mogelijk* te willen ingevoerd hebben; is gewenst, om de afschaffing van de zogenaamden Joodsche taal en het gebruik van het Nederduitsch in het *lager* godsdienstig onderwijs niet eensklaps en met overijling maar met de meeste behoedzaamheid en inschikkelijkheid te doen plaatsgrijpen.’¹⁷

De Hoofdcommissie concentreerde zich daarom aanvankelijk op de uitgave van Nederlandstalig onderwijsmateriaal. Zij stimuleerde auteurs, verleende hun subsidies en bestelde grote partijen van hun boeken om die vervolgens over de scholen te verspreiden. Ook het toezicht op de onderwijzers werd geregeld, waarbij de inspecteurs opgedragen kregen te letten op het gebruik van de Nederlandse taal. In de jaren tien en twintig werd op de meeste scholen het Jiddisj nog gebruikt, zeker in de steden. De meest vooruitstrevende scholen waren buiten de Randstad te vinden, in Groningen en Overijssel.

Het oprichten van een Nederlandstalige school in Amsterdam bleek niet gemakkelijk te zijn. In 1819 deed een aantal enthousiastelingen een poging een proefschool te openen waar de kinderen geleerd zou worden de bijbel in het Nederlands te vertalen. De Amsterdamse asjkenazische opperrabbijn Berenstein stak hier echter een stokje voor. Hij ver-

bood de school. De opperrabbijn was niet tegen het Nederlands, maar was van mening dat aan de randvoorwaarden nog niet was voldaan. Er waren nog geen onderwijzers die goed Nederlands spraken en er was nog geen Nederlandse bijbelvertaling. De kinderen zou dan ongecontroleerd de Hebreeuwse bijbel gaan vertalen. Dat was in zijn ogen gevaarlijk.¹⁸

Het geduld van de Hoofdcommissie uit het begin raakte op toen aan steeds meer randvoorwaarden voldaan was. In de jaren dertig en veertig waren er voldoende leermiddelen in het Nederlands, was er een groeiend aantal onderwijzers dat de nationale taal sprak en steeg ook het percentage kinderen dat met de landstaal werd opgevoed sterk. Toch kwam het nog vaak voor dat de joodse scholen Jiddisj gebruikten. Hiermee werd echter minder clement omgegaan dan in het begin.

Lingua non grata

In 1837 werd dr. Samuël Israël Mulder (1792-1862), een bekende hebraïcus en een vooraanstaande figuur binnen joods Nederland, benoemd tot hoofdinspecteur voor het joods onderwijs.¹⁹ Deze benoeming betekende dat de functie van rabbijn-inspecteur vanaf dat moment verviel. Pas in 1855 werd deze baan voor opperrabbijnen opnieuw ingevoerd.²⁰ Mulders taak was om de kwaliteit van het joods onderwijs te toetsen, het gebruik van het Jiddisj tegen te gaan en zelf te voorzien in de lacunes wat betreft joods onderwijsmateriaal. Het is dus allerminst verwonderlijk dat hij een hele rij schoolboekjes op zijn naam heeft staan. Van zijn bezoeken aan scholen door het gehele land maakte hij uitvoerige rapportages voor de Hoofdcommissie.²¹ In de vergaderingen van de Hoofdcommissie werden die besproken en werd aan de hand daarvan de hoogte van de subsidie bepaald.

Mulder had ook als taak om de godsdienstige examens op de scholen af te nemen, waarbij het hem door de Hoofdcommissie uitsluitend toegestaan was Nederlands te gebruiken. Soms gebruikte hij toch Jiddisj, omdat de leerlingen eenvoudigweg te weinig Nederlands spraken om een fatsoenlijk examen af te leggen. Dit kwam Mulder echter wel op een flinke reprimande van de Hoofdcommissie te staan. ‘Nog wordt met meerderheid van stemmen besloten den Heer Inspecteur aan-

teschrijven, dat de Hoofdcommissie met bevreemding uit zijne verslagen heeft gezien, dat hij examen heeft afgenomen in *Joodsch Duitsch*; dat hij dit voortaan dient natelaten en voor zooveel hij kan, dient bij te dragen tot wering dezer basterdtaal.’²²

Bij iedere rapportage meldde Mulder de Hoofdcommissie welke scholen nog Jiddisj gebruikten. Vanaf de jaren veertig werden deze scholen vervolgens aangeschreven, met een verzoek om opheldering. Bleek de klacht juist te zijn, zoals in 1846 het geval was te Zutphen, dan werd de subsidie ingetrokken en kreeg men extra inspectie. En de Hoofdcommissie verzuchtte ‘dat dit misbruik nog schijnt te bestaan.’²³

We kunnen concluderen dat het Jiddisj op de joodse scholen voor de Hoofdcommissie tot en met de jaren twintig een getolereerde taal was. Ondertussen werd hard gewerkt om de randvoorwaarden te scheppen voor de totale afschaffing van het Jiddisj en de definitieve invoering van het Nederlands. Die randvoorwaarden waren: Nederlandstalig lesmateriaal en voldoende gekwalificeerde onderwijzers. Toen die situatie min of meer bevredigend was, werd het Jiddisj *lingua non grata* en werd scherp toegezien op het gebruik van het Nederlands. Opvallend is het gedifferentieerde beeld. Veel provincieplaatsen voldeden eerder aan de verwachtingen van de overheid en de Hoofdcommissie, dan de joodse gemeenschappen in de grote steden.

Preken in de landstaal

Een van de belangrijkste veranderingen in de liturgie bij de joodse gemeenten in West-Europa in de eerste helft van de negentiende eeuw is de invoering van het preken in de landstaal. In de eerste plaats betekende dat, dat het verschijnsel ‘preek’ een vaste plaats in de liturgie kreeg. Tot die tijd werd onregelmatig gepreekt. In de tweede plaats werd voor de landstaal gekozen, wat niet alleen een linguïstische verandering betekende, maar tevens een inhoudelijke. De traditionele *drasja* bestond uit de behandeling van een moeilijke Tenach- of Talmoedpassage, die met behulp van tal van citaten en analogieën werd uitgelegd. De preek in de landstaal daarentegen was sterk beïnvloed door de protestantse preekcultuur: helder gestructureerd, bijna uitsluitend bijbelse intertekst en bedoeld om de hoorders in hun emoties aan te spreken.²⁴

De Hoofdcommissie speelde een belangrijke rol in het propageren van het preken in de landstaal. Het was een van de voornaamste instrumenten die ingezet konden worden in het nationaliseringsproces en beschavings-offensief. Vanwege de ambigue plaats in de traditie kon de preektaal zonder halachische problemen veranderd worden, iets wat voor vaste Hebreeuwstalige liturgieonderdelen niet mogelijk was. De meeste preken werden overigens in het Jiddisj en Portugees gehouden, en hadden daardoor een andere positie dan de Hebreeuwstalige onderdelen.

Direct in 1814 begon de Hoofdcommissie al met het benadrukken van de betekenis van preken. De hoofdsynagogen kregen als opdracht in hun reglementen ‘de Rabbijnen of gedelegeerden tot verplichting opleggen, om door predicatiën, hunne Leken, Liefde tot het vaderland, en hun Souverein; de verdediging van de zelve, het betrachten van alle maatschappelijke deugden, het bedrijven van eerlijke neringen en den afkeer van Luiheid & bedelarij inteboezemen.’²⁵ Hieruit blijkt dat de Hoofdcommissie preken vooral zag als een middel de joodse ‘leken’ op te voeden tot verantwoordelijke, deugdzaame burgers.

In 1826 volgde fase twee: het bevorderen van het gebruik van de landstaal. Ook nu weer werd de weg van de geleidelijkheid bewandeld. ‘Echter overwegende dat voor als nog het tijdstip niet schijnt te zijn geboren om met vrucht en zonder tegenkanting zoodanige maatregel intevoeren, het haar is toegeschenen om door voorbereidende bepalingen den weg te zien banen om het oogmerk op eene zachte en gemakkelijke wijze te bereiken.’ Die voorbereiding bestond uit het jaarlijks uitschrijven van een prijsvraag voor de beste Nederlandstalige preek. Zodoende kregen de (opper)rabbijnen ervaring met het maken van preken in de landstaal en kon door uitgave draagvlak voor deze maatregel worden verworven. Ook deze preken moesten ‘strekken ter bevordering van de Godsdienstige zedeleer, en maatschappelijke pligten, bijzonder van Liefde tot het Vaderland en den Koning, en bevordering van beschaving, wijders om aan te sporen het bedrijven van eerlijke neeringen en handteeringen en om afkeer van luiheid en bedelarij inteboezemen.’ Deze bepaling hield in dat de oude halachische *drasjot*, die sterk juridisch en weinig ethisch waren, terzijde werden geschoven ten faveure

van de maatschappelijke *Erbauungspredigt*. Jaarlijks zou een zilveren medaille uitgereikt worden aan de winnaar van de prijsvraag, terwijl in bijzondere gevallen een gouden erepenning uitgereikt kon worden aan ‘eene Leerrede welke voor zeer uitmuntend mogt verklaard worden, of van een oorspronkelijk Nederduitsch werk, ’t welk van hooge waarde mogt worden geoordeeld voor de Godsdienstige Israëlitische Armenscholen.’²⁶

Het initiatief sloeg aan. Het eerste jaar waren acht ‘leerredenen’ ingezonden. Een onafhankelijke commissie van vijf personen uit Den Haag en twee uit Rotterdam werd ingesteld om de preken te beoordelen.²⁷ De procedure was als volgt: de commissie selecteerde de beste preek, die werd vervolgens toegestuurd aan alle leden van de Hoofdcommissie. Ieder van hen schreef een evaluatie van de preek. Al die adviezen kwamen ten slotte bij de gecommitteerden terecht, die nagingen of ieder instemde met de bekroning. Mocht dat het geval zijn, dan werd een advertentie in de Staatscourant geplaatst met de oproep dat de auteur van desbetreffende preek zich bekend mocht maken bij de Hoofdcommissie.²⁸

De eerste winnaar werd H. Heijmans uit Eindhoven, die een preek had geschreven onder het motto ‘Mijn zoon, vrees den Heere en den Koning en vermengt u niet met hun die anders handelen’. Tegelijk werden zilveren medailles uitgereikt aan Mozes Lehman, Samuël I. Mulder en opperrabbijn Berenstein, de eerste twee vanwege hun Nederlandstalige schoolboeken en de laatste als dank en ter bevordering van zijn medewerking aan de vertaling van de bijbel en de gebeden in het Nederlands.²⁹ Al met al had het inmiddels wel vier jaar geduurd voordat de eerste prijsvraag een bekroonde inzending kende. Dat is te wijten aan de lage vergaderfrequentie van de Hoofdcommissie en de omslachtige procedure.

De jaren dertig betekenden een keerpunt voor joods Nederland. Niet alleen verschenen de eerste Nederlandstalige preken op de markt, ook begon men, met name in de provincie, daadwerkelijk in het Nederlands te preken. De Zwolse opperrabbijn Hertzveld bleek een krachtige voorstander van de ‘nieuwe preek’ te zijn en inspireerde ook anderen in zijn ressort daartoe (onder meer Israël Waterman uit Kampen). In de hoofd-

stad duurde het tot 1867 voordat de asjkenazische gemeente overstag ging.³⁰

Van belang is het op te merken hoezeer sprake was van verscheidenheid tussen joodse gemeenten. Allereerst in het al dan niet regelmatig preken, maar daarnaast tevens in het gebruik van het Nederlands. De omgevingsfactoren die deze verscheidenheid in de hand werken zijn onder meer de houding van de regionale opperrabbijn, de omvang van de joodse gemeenschap en in het verlengde daarvan de vertrouwde met de Nederlandse taal. Het blijkt dat de grote joodse gemeenschappen in de steden, die binnen de stedelijke samenleving een subcultuur vormden, langer gebruik maakten van het Jiddisj en minder vertrouwd waren met het Nederlands.

Bart Wallet is verbonden aan de leerstoelgroep Hebreeuws, Aramees en Joodse studies van de Universiteit van Amsterdam en schrijft een proefschrift over in Nederland verschenen Jiddisje kronieken. Deel II van dit artikel zal verschijnen in het volgende nummer van *Grine medine*.

¹ D.S. van Zuiden, 'Een poging om het Nederlandsch "Jiddisch" te doen verdwijnen'. In: *De Vrijdagavond* 7 (1930), 3, 39-41.

² Marion Aptroot, 'Yiddish, Dutch and German among Late 18th-Century Amsterdam Jewry' in: Jonathan Israel en Reinier Salverda, *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500-2000)*. Leiden etc. 2002; cf. Hartog Beem, 'Yiddish in Holland: Linguistic and Socio-Linguistic Notes' in: Uriel Weinreich (ed.), *The Field of Yiddish: Studies in Language, Folklore, and Literature*. New York 1954, 122-133.

³ De problematiek van meertaligheid in het asjkenazische jodendom wordt meer omvattend behandeld in het te verschijnen: Shlomo Berger e.a. (eds.), *Speaking Jewish – Jewish Speak, Multilingualism in Western Ashkenazic Culture*. Leuven 2004 [Studia Rosenthaliana 36 (2002-2003)].

⁴ Een uitvoerige behandeling van de houding van de Berlijnse *haskala* is te vinden in: Jeffrey A. Grossman, *The Discourse on Yiddish in Germany, from the Enlightenment to the Second Empire*. Rochester, NY 2000, 75-91, citaten te vinden op 77-78.

⁵ Uit *Diskoers* 20 van de *Alte Kille*; te vinden in de prachtige uitgave van een groot deel van de *Diskoersen*: Jozeph Michman en Marion Aptroot, *Storm in the Community, Yiddish Polemical Pamphlets of Amsterdam Jewry 1797-1798*. Cincinnati 2002, 397.

⁶ Geciteerd naar: Frédérique van Cleeff-Hiegentlich, 'De transformatie van het Nederlandse Jodendom in de eerste helft van de negentiende eeuw'. In: *De Gids* 148 (1985) 3/4, 232-242, aldaar 237.

⁷ Jozeph Michman, *Dutch Jewry during the Emancipation Period 1787-1815, Gothic Turrets on a Corinthian building*. Amsterdam 1995, 147, 155, 168, 173-175.

⁸ Alle informatie die over de Hoofdcommissie wordt gegeven, is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie geschiedenis: Bart Wallet, *Transitie, de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlitien en de joodse gemeenschap in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw (1814-1851)* [Universiteit van Amsterdam 2002].

⁹ Uit de overvloed aan literatuur over dit proces van nationalisering noemen wij: Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland, schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen 1992; 3^e druk.

¹⁰ De term 'beschavingsoffensief' stamt van Norbert Elias en wordt thans veelvuldig gebruikt om de negentiende-eeuwse politiek te karakteriseren. P.D.R. Stokvis, 'Beschavingsoffensieven in de negentiende eeuw'. In: *De Negentiende Eeuw* 20 (1996), 3, 161-162.

¹¹ Nationaal Archief 's-Gravenhage (hierna: NA), Ministerie voor Hervormde Eredienst enz. (hierna: Eredienst), Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlitien (hierna: Hcie), 1816, nr. 463 (Godchaux aan Hcie 9 oktober 1816; Hcie aan Godchaux 19 oktober 1816).

¹² NA, Eredienst, Hcie, 1816, nrs. 505 (Hebreeuwse brief NIG Sittard aan Hcie 30 oktober 1816), 566 (Nederlandse brief NIG Sittard aan Hcie 29 november 1816), 591 (Hcie aan NIG Sittard 17 december 1816).

¹³ Geciteerd naar: R. Reinsma, 'Pogingen tot assimilatie en emancipatie van het Joodse kind in Nederland na 1796, Israëlitische scholen onder de koningen Willem I en II'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 77 (1964), 448-465, aldaar 450.

¹⁴ 'Over het Israëlitisch godsdienstige schoolwezen in Nederland' *Jaarboeken voor de Israëlitien* 1 (1835), 3, 1-12, aldaar 5.

¹⁵ Geciteerd bij: Reinsma, 'Assimilatie' 451.

¹⁶ Reinsma, 'Assimilatie' passim.

¹⁷ NA, Eredienst, Hcie, 1818 nr. 383 (deliberatie Hcie 12 mei 1818).

¹⁸ NA, Eredienst, Hcie, 1819 nrs. 732 (directeur-generaal aan Berenstein 23 november 1819), 765 (Berenstein aan directeur-generaal 30 november 1819).

Zie voor het vervolg van de noten bladzijde 29